
Butlles Intercaetera

Autor:

Data de publicació: 08-06-2014

...) haziendose una raya o lina derecha de polo a polo donde se acabaren las dichas doscientas e cincuenta leguas queden e finquen para el dicho Sennor Rey de Portugal e de los algarbes, etc e para sus subçesores e reynos para siempre jamás e que todas las yslas e tierra firme que has ta los dichos veinte días deste mes de junio en que estamos sean falladas e descubiertas por los nauios de los dichos sennores Rey e Reyna de Castilla e de Aragón, etc e por sus gentes (...) queden e finquen para los dichos sennores Rey e Reyna de Castilla e de Aragón, etc e para sus subçesores e sus reynos / para siempre jamás como es y ha de ser suyo lo que es o fuere hallado allende la dicha rraya de las dichas treszientas e setenta leguas(...)

La presència de les Espanyes al Pacífic s'inicia amb el Tractat de Tordesillas, d'aquí que prestem l'atenció a causa d'aquest magnífic article de Bartolomé Bennassar a la Revista de Política Exterior:

El Tractat de Tordesillas signat el 7 de juny de 1494 pels reis de Portugal i Castella va ser el més semblant a un acord per dividir el món. La ironia va ser que dividien un món desconegut i encara per descobrir.

El repartiment del món? El tema és recurrent, però la imatge abusiva. És cert, a la Conferència de Yalta (1945) o al Congrés de Viena (1815) es van fixar els límits de les zones d'influència de les grans potències, legitimant els "protectorats", els cops de força, les intervencions militars a compte d'Estats en principi sobirans. No obstant això, els acords més semblants a un repartiment del món són els tractats de Tordesillas (petita localitat de Castella la Vella, entre Valladolid i Salamanca) signats el 7 de juny de 1494 entre els regnes de Portugal i de Castella. Aquests tractats es basen en una paradoxa: es tractava de repartir l'inexplorat, un món encara no descobert. A Tordesillas, Portugal i Castella no tracen una frontera seguint la llera d'un riu o la carena d'una serralada, sinó que proposen una línia imaginària traçada en el desconegut, sense saber si travessa terra o mar. És evident que no podia tractar-se d'Amèrica, perquè no se sospitava, després del primer viatge de Cristóbal Colón, que existia un nou continent. Es tractava del repartiment del món.

Com es pot explicar el monopoli de Portugal i de Castella en aquest repartiment de 1494, l'absència d'altres potències a la taula de negociacions? Algunes nocions de geopolítica i un examen de la situació permeten donar una resposta.

Anglaterra estava sumida en la terrible guerra civil de les Dues Roses, que va començar el 1455 i no va acabar fins al 1485, acabant amb la vida de la majoria de la noblesa britànica. Els armadors de Bristol mostren interès en diverses expedicions del descobriment: però a causa dels seus mitjans limitats es queden a l'Atlàntic Nord.

França, després de curar les ferides de la guerra dels Cent Anys (1337-1453), s'esgota en una lluita despietada contra el Gran Ducat de Borgonya. La caiguda i mort de Carles el Temerari (1477) no posen terme al conflicte: el casament de Maria de Borgonya, filla del Temerari, amb Maximilià d'Habsburg desencadena un inquietant procés dinàstic que acaba en la constitució de l'imperi de Carles V. A més, malgrat el dinamisme dels normands –sobretot dels de Dieppe– França no està preparada per llançar-se a la gran empresa del descobriment.

Pel que fa al regne d'Aragó, dedica totes les seves forces a l'expansió mediterrània: després de Sicília i Cerdeña apunta cap al Rosselló i Nàpols. Finalment Venècia, gran potència econòmica i naval, només es preocupa per la conquesta turca que avança cap a l'Europa balcànica. En aquest context, Portugal i Castella tenen les mans lliures: al final del segle XV són sens dubte les dues potències dominants en el món atlàntic. Però Tordesillas no és el principi. Els dos Estats defineixen més aviat un modus vivendi tenint en compte el balanç dels descobriments i les ambicions de cadascú. És una etapa –important– en el procés de les conquestes d'ultramar, iniciada diversos decennis enrere.

Portugal tenia en aquest terreny un avantatge indiscutible. No s' havia conformat amb la construcció de vaixells ràpids, manejables, lleugers, i ben adaptats a l' empresa. Havia reunit els cartògrafs més prestigiosos procedents sobretot de Genova i Mallorca, a cosmògrafs, astròlegs i matemàtics. Els portuguesos van examinar progressivament la costa occidental de l'Àfrica i van crear establiments i comerços que els van permetre adquirir directament (per tant amb menys despeses) productes molt buscats: la malagueta (pebre d'Àfrica), l'ivori, l'or, els esclaus. El comerç d'Arguin, establert entre 1400 i 1455 i la fortalesa de Sant Jordi de Mina constituïen importants enllaços portuguesos a l'Àfrica Negra.

D'altra banda, els portuguesos s'havien preocupat que els Papes confirmessin la seva sobirania sobre les terres que acabaven de descobrir. A l'Edat Mitjana, els Papes, especialment Innocenci III (1198-1216), havien imposat als sobirans la idea d'una potestas, poder superior al dels prínceps temporals. D'aquesta manera podien ser arbitres en els conflictes que enfrontaven els prínceps, fins i tot destituir-los, com ho va ser l'emperador Federico II per Innocenci IV el 1245. Aquesta doctrina era discutible: el Papa només podia, teòricament, disposar de les terres de "els pagans, idòlatres i infiels" i concedir-les en sobirania plena a un príncep cristià, amb la condició que aquest dugués a terme l'evangelització dels que hi vivien. Tomàs d'Aquino (1227-1274), per exemple, no acceptava aquesta pretensió pontifícia: considerava que el Papa només tenia una sobirania "espiritual" sobre els pagans i no podia disposar dels seus territoris.

Francisco de Vitoria es va basar més tard en aquesta tesi per negar el dret de conquesta. Tanmateix, al final de l' Edat Mitjana, el concepte de potestas d' Innocenci III s' havia imposat. Durant el segle XV els portuguesos van demanar als Papes el reconeixement de les seves prerrogatives a l'Àfrica. Van obtenir bules de Martín V (1418), Eugenio IV (1433 i 1436), Nicolás V (1452 i 1455) i Calixto III (1458). Aquests precedents i el de 1481 expliquen que els Reis Catòlics acudissin al Papa Alejandro VI el 1493.

En efecte, durant l'expansió atlàntica els portuguesos es van enfrontar als castellans. És veritat que van ocupar els arxipèlags de Madeira, Azores i Cap Verd sense grans enfrontaments, però no va succeir el mateix a Canàries, el Marroc i als paratges de Guinea. Finalment els sobirans de tots dos regnes van jutjar que el més savi era procedir a una regulació completa dels seus litigis: van signar els tractats d'Alcobaça el 4 de setembre de 1479. Van signar i jurar capítols addicionals sobre Guinea i Canàries; els Reis Catòlics a Toledo el 6 de març de 1480, i Alfons V de Portugal i el seu fill el príncep Joan a Évora, el 8 de setembre de 1480.

Es poden considerar aquests tractats com un pròleg al "repartiment del món" realitzat a Tordesillas quinze anys més tard. El capítol 8 dels tractats d'Alcobaça reconeixia als portuguesos la possessió de "tots els comerços, terres i rescats de Guinea amb les seues respectives mines d'or, i totes les altres illes, costes, terres descobertes i per descobrir, trobades i per trobar: illes de Madeira, Port Sant, Deserta, i totes les illes de les Açores i l'illa de Flors, així com les illes de Cap Verd i totes les illes que han descobert fins ara, i totes les que descobreixin i puguin descobrir des de les illes Canàries cap al sud davant Guinea, de manera que tot el que ha estat trobat o quedi per conquerir o descobrir en aquests paratges més enllà del que ha estat ja trobat, descobert i ocupat, pertanyi al Rei i al Príncep de Portugal amb l'única excepció de les illes Canàries conquerides o encara no conquerides, que pertanyen als regnes de Castella".

Un altre capítol addicional atribuïa el dret de conquesta del regne de Fez a Portugal i el del regne de Tlemcén a Castella. La qüestió del litoral saharià entre els caps Aguer i Bojador no s'havia rascat. Però Joan II va obtenir del Papa Sixto IV la bula Aeterna Regis (21 de juny de 1481), que sancionava els acords d'Alcobaça atribuint a Portugal tots els territoris "al sud de les Canàries". En aplicació dels tractats d'Alcobaça i de la bula Aeterna Regis, els Reis Catòlics van ordenar a Cristóbal Colón que "seguisca la seua ruta continuant el descobriment des de les illes Canàries cap a l'Oest sense anar cap al Migdia". El diari de bord del primer viatge confirma aquesta orientació cap a l'Oest i tots els mariners que van participar en l'aventura sabien que la ruta de Guinea estava prohibida.

Les circumstàncies del retorn van obligar Cristóbal Colón i Vicente Yáñez Pinzón a fer una escala imprevista a Lisboa, i a una entrevista amb el rei Joan II. Aquest va començar reclamant les illes descobertes, ja que Colón parlava de les "Índies", però el genovès va mostrar al rei les instruccions, molt explícites, que li havien donat per escrit els Reis Catòlics.

Tanmateix Joan II no es resignava a aquest abandonament: es va proposar organitzar una expedició paral·lela sota el comandament de Francisco de Almeida, que potser va tenir lloc, acabant en el descobriment secret del Brasil.

Era llavors urgent per als castellans, que no havien infringit ni la lletra ni l'esperit dels tractats, obtenir una bula confirmant la seva sobirania sobre les illes descobertes. El Papa havia d'afavorir-los, ja que es tractava del cardenal espanyol Rodrigo Borgia, elegit el 1492 amb el nom d'Alejandro VI.

S'explica així la ràpida actuació dels espanyols: el seu ambaixador a Roma, Bernardino de Carvajal, bisbe de Badajoz,

assistit pel bisbe d'Astorga, Juan Ruiz de Medina, va obtenir d'Alejandro VI, des del 3 de maig de 1493, una primera bula, íter Caetera. Una segona bula amb el mateix nom va fixar la línia de demarcació entre "els dominis portugueses i espanyols seguint la línia del meridià situat a cent llegües" a l'oest de les Açores i de les illes de Cap Verd. L'Est per als portuguesos, per als espanyols l'Oest. Aquesta bula, de 4 de maig, va ser redactada sens dubte després del 25 de maig, data de l'arribada a Roma de l'arquebisbe de Toledo i de Diego López de Haro, enviats pels Reis Catòlics per prevenir les ambicions de Joan II a l'Oest. El Papa va expedir dues bules més, Eximí Devotionis i Dudum Siquidem, aquesta amb data 26 de setembre de 1493.

Les bules eren de gran imprecisió geogràfica. En efecte, com establir la línia d'un meridià a cent llegües a l'oest de les Açores i de les illes de Cap Verd si l'arxipèlag de les Açores (sobretot si s'inclou l'illa de Flors, la més occidental) està situat sensiblement més a l'oest que les illes de Cap Verd? D'altra banda, des de la promulgació de la bula Aeterna Regis, els portuguesos havien avançat en la seva empresa africana. Fins i tot després del viatge de Diego Cao el 1484-1485, Bartolomeo Díaz havia arribat el 1487-1488 a l'extrem sud d'Àfrica i doblat el cap de Buena Esperanza. Des d'aquell moment els navegants portuguesos van tenir accés directe a la costa de Malabar i als seus comerços d'espècies. No obstant això, la "relació" de Pedro de Covilha, redactada el 1487, feia esperar magnífics avantatges si se signava un contracte directe amb el regne de Sofala (o Monomotapa), al sud-est d'Àfrica (actual Moçambic), subministrador d'or, i amb Índia. Calia assegurar-se llavors el control de la ruta de l'Índia, cosa que suposava la circumnavegació d'Àfrica i la tornada al mar endins. Per aconseguir aquest objectiu, Portugal no podia acceptar les butlles. Però Joan II va preferir una negociació directa amb Castella en lloc d'intervenir davant el papat.

Van ser unes converses difícils, interrompudes una primera vegada amb l'aparició a Tordesillas de la bula Dudum Siquidem, segons la qual les illes o terres no ocupades per prínceps cristians "fins i tot si eren terres de les Índies" pertanyerien als reis de Castella, una vegada descobertes pels seus súbdits. Es van reprendre les converses, que van acabar en els tractats de Tordesillas (7 de juny de 1494), aprovats i signats pels Reis Catòlics a Arévalo (pròxim a Valladolid i a Medina del Campo) el 2 de juliol, i per Joan II de Portugal a Setúbal (prop de Lisboa) el 5 de setembre. Aquestes converses es van desenvolupar durant el segon viatge de Colón. El genovès va partir aquesta vegada al comandament d'una poderosa flota –disset vaixells i més de 1.200 homes–, Antonio de Torres va ser enviat de nou a Espanya per Colón des de "l'illa Espanyola" (actualment Haití i Santo Domingo) i va arribar durant les converses amb dotze vaixells. Va recollir amb el seu informe les posicions castellanes a les Antilles, afectant definitivament la solució adoptada a Tordesillas.

En efecte, els plenipotenciaris tenien dues opcions: un repartiment nord-sud, tenint en compte el reglament d'Alcobaga, que atribuïa a Portugal tots els descobriments des del sud de les Canàries o un repartiment est-oest. Es va adoptar la segona solució a causa de les posicions adquirides pels castellans en els primers viatges de Colón i a la voluntat portuguesa de consolidar els jalons d'anada i tornada de la ruta de les Índies.

En efecte, alguns anys després de Tordesillas, Vasco de Gama realitzava la fúria que tant esperava la cort de Lisboa, el viatge cap a l'Índia pel cap de Buena Esperanza. Això explica perquè els portuguesos insistien a obtenir un desplaçament important de la línia de demarcació de la bula íter Caetera cap a l'Oest. Es va fixar finalment a 370 llegües (2.200 quilòmetres aproximadament) a l'oest de l'arxipèlag de Cap Verd, amb la reserva que les illes ja descobertes i ocupades pels castellans pertanyien a aquests si se situaven entre la línia de les 250 llegües i la de 370, no n'hi havia cap.

L'aplicació del tractat va resultar difícil. Precisem que un meridià suposava llavors un antimeridià. En l'època de Tordesillas s'ignorava encara l'existència del continent americà i de l'oceà Pacífic, així com les dimensions reals del planeta, per la qual cosa era impossible preveure les conseqüències de la decisió adoptada. No obstant, els negociadors sabien que calia traçar al més aviat possible –encara que fos aproximadament– la línia de repartiment, perquè la coexistència de portuguesos i espanyols fos possible.

Sembla que els Reis Catòlics es van prendre en seriosos l'execució del tractat, i fins i tot es van obsessionar amb la línia de demarcació. A Badajoz, van reunir una comissió composta per un astròleg, dos pilots i dos capitans de vaixell: van consultar el famós cartògraf català Jaime Ferrer.

Però com que al terme dels deu mesos previstos per traçar la línia no s'havia aconseguit res, van dictar l'abril i el maig del 1495 dues "provisions" successives –dos textos amb el valor d'edictes– per prolongar el termini d'execució. Pel que fa als portuguesos, van adoptar procediments dilatoris per aconseguir un termini de tres anys, al terme del qual seria definitivament executori el segon tractat de Tordesillas relatiu a l'Àfrica.

El 1498, el successor de Joan II al tron de Portugal, Manuel el Afortunado, va enviar a Duarte Pacheco, important cosmògraf, a l'altre costat de l'oceà, "per comprovar amb la major exactitud els punts de terra (illes o continents) que

travessava el meridià de demarcació establert a Tordesillas. El traçat de Duarte Pacheco apareix per primera vegada al mapa que va manar realitzar el 1502 Alberto Cantino, ambaixador del duc de Ferrara a Lisboa. Es pot llegir la menció: "Aquest he o marco dantre Castella i Portuguall. Juan de la Cosa, cartògraf i cosmògraf, que havia participat en el primer viatge de Colón com a mestre de la Santa Maria, va portar un exemplar d'aquest mapa a Castella.

Mentrestant, Brasil i alguns territoris explorats per espanyols caien en mans portugueses. I a la inversa, tres quarts de segle més tard, Filipines tornava a Espanya. Els espanyols havien examinat aquest vast arxipèlag durant el viatge de Magallanes (que va morir), i els seus exploradors bascos (Legazpi, Urdaneta) van prendre possessió de l'arxipèlag en nom de Felip II –d'aquí Filipines–. Es va establir un contacte regular entre Acapulco i Manila. Segons el traçat de l'antimeridià, l'arxipèlag de les Moluques, gran centre de producció d'espècies, hauria d'haver passat també a Castella. Però la seva possessió va provocar grans protestes, perquè els portuguesos havien aconseguit sortir des de Malaca. El destí d'aquestes illes que van escapar a Espanya demostra la mala aplicació del tractat.

No podia ser d'una altra manera. Com haguessin pogut Portugal i Espanya conservar en el seu únic benefici territoris immensos en els quals s'anaven a descobrir en menys de mig segle les riqueses, però també la debilitat política i militar? A més, la reforma protestant i la ruptura de la unitat cristiana van deixar sense eficàcia la garantia pontifícia. Les bules van caure en desús ràpidament.

Portugal va infringir el reglament de Tordesillas llançant els seus navegants cap a Amèrica del Nord (descobriment del Llaurador) i, més tard, al Brasil, enviant els "bandeirants" dins de les terres, sense tenir en compte el límit de les 370 llegües. Els anglesos van realitzar diverses exploracions a Amèrica del Nord, i en l'època isabelina van intentar establir una colònia a Virgínia. Els hugonots francesos, al comandament de Villegaignon, van fundar a la badia de Rio de Janeiro la "França Antàrtica", que va ser destruïda més tard pels portuguesos que no van tolerar aquesta intromissió al cor dels seus dominis.

Al segle XVII, els holandesos, anglesos i francesos van trencar el monopoli ibèric a Amèrica i Àsia. Però els ibèrics van conservar molt de temps importants dominis a Amèrica, Àfrica i fins i tot a Àsia.

En l'acord de Tordesillas figuraven diferents clàusules per a la seva aplicació, una d'elles es referia al traçat de la línia de demarcació.

L'original es conserva als arxius portuguesos. Hem consultat l'edició espanyola del Servei de Publicacions del Ministeri d'Educació i Ciència, Secretaria General Tècnica, Madrid 1973, p. 58-59.

"Igualment, per tal que l'esmentada línia o ratlla d'aquest repartiment sigui el més recta i segura possible, a 370 llegües de les illes de Cap Verd, del costat de Ponent, els diputats de les dues parts han convingut i decidit el següent: en el termini de deu mesos des de la data d'aquesta capitulació els senyors contractants havien d'enviar dues o quatre caramelles, o una o dues per cada part segons les necessitats, com serà convingut entre les dues parts [...] es reuniran a l'illa de Gran Canària, assistits per pilots, astròlegs, marins i experts enviats pels senyors Rei i Reina de Castella, Lleó, i altres persones competents, en igual nombre per les dues parts [...] de manera que junts puguin veure i reconèixer millor el mar, el rumb (la ruta que s'ha de seguir), els vents, grau de latitud nord i sud, el còmput de les llegües indicades, per tal que tots els que es trobin a bord d'aquests navilis enviats per ambdues parts, estableixin junts els límits".

"Tots junts, aquests vaixells es posaran en ruta fins a les illes de Cap Verd i ací posaran la proa cap a l'Oest fins a recórrer les 370 llegües, que es mesuraran segons el mètode establert per les persones designades per a això, sense perjudici per a cap de les parts. I que al lloc corresponent a les 370 llegües es faci un senyal i es calculin els graus sud i nord [...]; han de definir aquesta línia des del pol àrtic fins a l'antàrtic, és a dir de nord a sud, com ja s'ha dit [...]; un cop traçada, amb el vot unànim, ha de ser considerada com el límit perpetu i per sempre, de manera que cap de les parts ni els seus successors puguin contradir-la o canviar-la de cap manera. En el cas que aquesta línia o límit, de pol a pol passi a través d'una illa o de terra tancada (continent), es posarà un senyal o s'aixecarà una torre a l'entrada, i a partir d'aquest punt es continuarà la línia, recta, marcant-la mitjançant fites". (Extracte traduït del text original, Arxius Nacionals, Lisboa, Gaveta 17,M2n24).

Hi ha hagut realment cinc bules del Papa Alejandro VI sobre els Grans Descobriments i les seves conseqüències. Se sap que aquestes bules es coneixen per les dues primeres paraules en llatí, la traducció de les quals no té sentit sense les paraules que les segueixen.

Les dues primeres bules inter Caetera, de 3 de maig de 1493, van ser redactades una a l'abril, l'altra en... juny. Aquesta falsificació de la data s'explica per la voluntat del Papa, després de la seva trobada amb l'ambaixador espanyol,

d'esbossar el repartiment entre Espanya i Portugal, que no havia previst en el primer text, però deixant creure que ja ho havia pensat abans.

En efecte, el primer text deia: "Us donem, concedim, i atribuïm totes i cadascuna de les terres i illes citades, tant les desconegudes com les que ja han descobert els vostres enviats, i les que queden per descobrir, sempre que no estiguin sota la dominació actual de senyors cristians".

El segon text estableix un repartiment de l'Atlàntic i de les terres no descobertes. Castella gaudia de la sobirania a l'oest d'una línia imaginària a cent llegües dels arxipèlags d'Azores i Cap Verd, els portuguesos conservaven el dret d'anar cap al sud.

Les dues bules següents, Eximí Devotionis i Dudum Siquidem, amb data de setembre de 1493, ampliaven les donacions fetes a Castella. La primera donava als castellans els mateixos drets concedits als portuguesos a la seva zona d'influència, la segona preveia que les noves terres descobertes pels castellans els pertanyerien "fins i tot si formaven part de l'Índia". Aquesta bula gairebé va fer fracassar les negociacions de Tordesillas. També reforçava les pretensions espanyoles a les Moluques.

La cinquena bula, Piis Fidelium, estava dirigida al pare Boíl, que dirigia els religiosos que van partir amb Colón en el segon viatge; li concedeix grans poders, ja que aquest benedictí tenia la missió d'organitzar l'evangelització dels indis.